

Manuscript and Print in the Islamic Tradition, yay. haz. Scott Reese

De Gruyter, 2022. 374 sayfa. ISBN: 978-3-11-077603-4

ELİF SEZER-AYDINLI*

Elizabeth Eisenstein 1979 yılında yayınlandıktan sonra önemli yankı bulan *Erken Modern Avrupa'da Matbaa Devrimi (The Printing Revolution in Early Modern Europe)* kitabında, 15. yüzyıldan itibaren hem başat kitap üretim teknolojisi hem de temel bilgi aktarım ve iletişim aracı haline gelen matbaanın Avrupa kültüründe adeta bir devrim etkisi yarattığını söyler. Bugün bu söylem bazı yönlerden eleştiriliyor olsa bile Avrupa sosyal ve entelektüel tarihinde matbaanın yarattığı etki fazlasıyla çarpıcıdır. Bu çarpıcı etkisinin İslam kültüründe görülmemesi ve matbaa teknolojisinin Avrupa'ya kıyasla iki buçuk yüzyıl kadar geç kullanılmaya başlanması bir "geç kalmışlık" söylemine neden olmuştur. Geç kalmışlığın nedenleri olarak da Müslümanların teknolojik yetersizliği, müstensih ve hattatların işlerinden olma kaygıları, ulemanın dini nedenlerle matbaayı desteklememesi gibi gerekçeler öne sürülmüştür. Bugün bu açıklamaların kaynaksız, anakronik ve Avrupa-merkezci açıklamalar olduğu kabul edilse bile matbaanın Müslümanlar tarafından bilindiği halde neden geç kullanıldığı ve Avrupa ile aynı etkiyi yaratmadığı sorusu hala verimli bir tartışma zemini sağlamaktadır. Bu zeminde, editörlüğünü Scott Reese'in yaptığı *Manuscript and Print in the Islamic Tradition* başlıklı derleme, eski bir soruya farklı coğrafyalar ve kültürel dinamikler üzerinden yeni cevaplar üreterek matbaa çalışmalarına önemli bir katkı sunmaktadır.

Scott Reese, giriş bölümünde bu kitabın esas amacının "neden Müslüman matbaanın Gutenberg'den bu kadar sonra ortaya çıktığını" sorgulamak yerine, "matbaanın İslam geleneğinin neresinde durduğu sorusunu sormak" olduğunu yazar (s.2). Ona göre, matbaa üzerinden gelişen gecikmişlik söylemi İslami geleneğe ait farklı dinamiklerin görmezden gelinmesi sonucu oluşmuştur. İslam coğrafyasında matbaanın çok iyi bilindiğini *Peçevi Tarihi* gibi kroniklerde ve Avrupalı seyyahların anlatılarında görüyor ve gayrimüslimler tarafından daha 15. yüzyıldan itibaren birçok matbaa kurulduğunu biliyoruz. Müstensih, hattat ve sahafların işlerinden olma kaygılarıyla matbaanın önünü kestiği açıklaması ise Ayşe Başaran ya da Orlin Sabev'in çalışmalarında gördüğümüz gibi bu kişilerin matbaa üretim tarzına entegre olmalarına bakılırsa geçerli bir gerekçe gibi görünmemektedir.¹

* ANAMED, Koç Üniversitesi, esezeraydinli23@ku.edu.tr.

¹ Ayşe Başaran, "Reconsidering the Role of Ulema and Scribal Actors in the Ottoman Transition from Manuscript to Print", *Divân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 28/54 (Ocak 2023): 73-121. Orlin Sabev, "Rich Men, Poor Men: Ottoman Printers and Booksellers Making Fortune or Seeking Survival (Eighteenth-Nineteenth Centuries)", *Oriens* 37 (2009): 177-90.

Kitabın üç makale ve bir çeviri-metinden oluşan ilk bölümünde Müslümanların matbaayı benimseme konusundaki muhtemel tereddüt nedenleri tartışılıyor. Titus Nemeth'in "Overlooked: The Role of Craft in the Adoption of Typography in the Muslim Middle East" başlıklı makalesi 18. yüzyıldan önce, hatta Müteferrika baskılarında bile matbu Arap harflerinin okurlara estetik gelmediğini, dolayısıyla pazarda kendine yer bulmadığını söylüyor. Matbaa sadece bir medenileştirme hareketi (*civilizing act*) olarak değil, bir uygulamalı zanaat (*applied craft*) olarak da görülmelidir iddiasıyla Nemeth, ekonomik, kültürel ve fizyolojik unsurları bir arada düşünerek matbu kitapların yazma kitaplara kıyasla okurlara daha az estetik geldiğini ve ilk baskılar okunaklı olmadığından iletişimsel problemler de yarattığını söylüyor. "The Ottoman System of Scripts and the Müteferrika Press" isimli makalesinde J. R. Osborn, öncelikle matbaanın Müslüman coğrafyada Raymond Williams'ın deyimiyle uzun bir devrim (*long revolution*) ve Müteferrika matbaasının bu uzun süren devrimin sadece bir parçası olduğunu söyler. Yerleşmesinin ve yerelleşmesinin uzun sürede gerçekleşmesinin nedeni olarak da yazma kültüründe farklı yazı tiplerinin farklı fonksiyon, estetik ve teknolojik ihtiyaçları karşılarken matbaanın bunu karşılamada yetersiz kalmasıyla açıklar. Farklı içerik, dizayn, üretim, tüketim, muhatap ve metinsel otoriteye sahip sülüs, nesih, rika, divani, siyakat, muhakkak, talik gibi yazı tiplerine sahip bir yazı kültüründe Müteferrika'nın girişimi edebi değil modernleşme ve nizam-ı cedid vurgusu ya da Williams'ın deyimiyle "hissiyat yapıları (*structure of feeling*)" içeren politik ve sosyolojik nedenlere bağlıdır. Birinci bölümdeki son makale olan Kathryn A. Schwartz'ın "The Official Urge to Simplify Arabic Printing: Introduction to Nadim's 1948 Memo" makalesi Kahire'deki Darü'l-Kütübü'l-Mısriyye'nin basım müdürü Muhammed Nedim'in 1948 tarihli bildirgesi hakkındadır. Özellikle 1920 ve 1960 yılları arasında devletin dil ve alfabe üzerindeki inisiyatiflerinin bir örneği olan bu bildiri bugün hala var olan Arap Dili Kraliyet Akademisindeki (*Majma' al-Lughah al-'arabiyyah al-Malakî*) meslektaşlarına yönelik yazılmıştır ve metinlerde sesli harflerin gösterimi ile Arapça'nın okunaklılığını arttırmayı ve matbaalardaki hataları en aza indirmeyi amaçlar. Makaleyi takiben Muhammed Nedim'in bildirgesinin Mahmoud Jaber, J. R. Osborn, Kathryn A. Schwartz, Natalia K. Suit tarafından titizlikle hazırlanmış transkripsiyonu ve çevirisi verilir.

Derlemenin ikinci bölümü hem malzeme olarak hem de aktörler açısından elyazması ile matbaa kültürleri arasında farklı Müslüman coğrafyalarda gözlemlenen geçişkenlikleri tartışır. "Calligraphic Masterpiece, Mass-Produced Scripture: Early Qur'an Printing in Colonial India" başlıklı makalesinde Ulrike Stark, Güney Asya'da matbaanın ortaya çıkışı ve yaygınlaşmasıyla ilgili çalışmaların yetersizliğine dikkat çeker. 1828-9 gibi erken bir tarihte ilk olarak Hooghly ve Kalküta'da başlayan ve sonra Lucknow gibi şehir merkezlerine yayılan Kuran basımının Hindu uyanışına ve Hıristiyan misyonerliğine karşı Müslüman kimliğini güçlendirmek adına hayati bir önemi vardır. Makalenin en önemli tartışması litografinin harf baskıya göre Güney Asya'nın sosyal ve yazılı kültürüne daha uygun olmasıdır. Ucuz ve taşınabilir bir teknoloji olması ve özel bir uzmanlık gerektirmemesiyle birlikte taşbaskı çok dile ve yazı tipine sahip Hindistan'ın kültürel bağlamına -tıpkı Arapça ve Türkçe'de olduğu gibi- daha uygun olduğundan matbaanın kullanımını yaygınlaştırmıştır. Elyazması kültüründeki görsel dizayn ve hüsn-i hat özelliklerini doğrudan yansıtabildiği için taşbaskı Avrupa'da daha çok haritalar ve görsel malzemelerde kullanılırken İslam coğrafyasında ana akım baskı haline gelmiştir. İran'da basılan ilk Kuran'ın da Saint Petersburg'dan getirtilen taşbaskı ile yapıldığı düşünülürse, Nemeth'in tartışmasını hatırlatacak şekilde Kuran'ın basımında dini değil

estetik kaygıların daha ağır bastığını düşünebiliriz. Neticede Stark'ın Hindistan üzerinden gösterdiği gibi taşbaskı ile birlikte Kuran hem sayıca artmış hem boyut olarak çeşitlenmiş, düşük maliyetli versiyonlarıyla matbu kitap pazarının önemli bir parçası haline gelmiştir.

Holger Warnk'ın "Cermin Mata ('The Eyeglass'): A Mid-Nineteenth-Century Missionary Journal from Singapore" başlıklı makalesi yazma eser ile matbaa kültürleri arasındaki geçişkenliği bu kez münşilik üzerinden tartışmaktadır. Cavi alfabeyle yazılan *Cermin Mata* isimli bir misyoner gazetesinde kurucu Benjamin Peach Keasberry'nin çalışanları üzerinden erken dönem Malay taşbaskısında bazen müstensih bazen yazar olarak görev alan münşilerin önemini görürüz. Scott Reese'in "The Ink of Excellence: Print and the Islamic Written Tradition of East Africa" başlıklı makalesi ise 19. yüzyılın ikinci yarısından 1950'lere kadar Doğu ve Kuzeydoğu Afrika'dan Doğu Akdeniz'e kadar geniş bir coğrafyayı ele alarak matbaanın nasıl farklı ve ortak söylemsel ağlar ve ilişkiler yarattığını inceler. Bu dönemde özellikle Mısır ve İskenderiye'de küçük butik şirketler büyüyen okur cemiyetinin taleplerini karşılamak için ucuz kitaplar, risaleler ve gazeteler basıp satarlar. Alessandro Gori'nin "Early Ethiopian Islamic Printed Books: A First Assessment with a Special Focus on the Works of shaykh Jamāl al-Dīn al-Annī (d.1882)" başlıklı makalesi 1960'lardan günümüze kadar Etiyopyalı Müslümanların Kahire matbaaları üzerinden kitap basımını tartışmaktadır. Etiyopya dilinde yazılmış en erken elyazması eser 17. yüzyıla tarihlenirken Etiyopya dilindeki ilk İslami kitap 1906 yılında Kahire'de derkenarıyla birlikte basılan bir ilahiyat kitabıdır. Gori, Cemaladdin Muhammed el-Anni isimli Etiyopyalı bir alimin *Kifāyat al-Tālibīn* isimli eserinin hem elyazması hem matbu versiyonlarına bakarak günümüzde hala yaşayan Etiyopya yazma kültürü ile üzerine çeşitli notlar ve derkenarlar yazılan matbu versiyonlar arasındaki geçişkenliğe dikkat çeker.

Jeremy Dell'in "Printing and Textual Authority in the Twentieth-Century Muridiyya" başlıklı makalesi Muridiyye hareketinin şeyhi Ahmedü Bamba'nın (ö.1927) kasideleri üzerinden Senegal'de elyazması kültürün matbu kültürle birlikte var olmasını ve hatta onu etkilemesini tartışır. Pazarda, dükkanlarda, otobüs duraklarında ucuz kitaplar olarak satılan ve bazen melodik olarak okunan bu kasideler Bamba'nın popülerliğini arttırmış ve Muridi liderlerin matbu kasideler üzerinde denetim ve düzenleme yapma gereğini doğurmuş, sonuç olarak kasidelerin elyazması versiyonları matbu versiyonlarını etkileyerek yaşamaya devam etmiştir. Son olarak Andrea Brigaglia'nın "Printed Manuscripts: Tradition and Innovation in Twentieth-Century Nigerian Qur'anic Printing" ve Sanu Yakubi Adam'ın "Technology and Local Tradition: The Making of the Printing Industry in Kano" başlıklı makaleleri 20. yüzyılda Nijerya'daki matbu Kuran basımını incelemekte ve bu Kuranları "matbu yazmalar (*printed manuscripts*)" olarak adlandırmaktadırlar. Gayrimüslimlerin dini metinler basmasından kaynaklanan rahatsızlıklardan ötürü Senegalli İbrahim Niassé, Nijeryalı takipçileri ile birlikte 1964 yılında bir Müslüman matbaa kurmuştur. Sonrasında, ofset taşbaskı ile basılan birçok Kuran basılmış ve bu Kuranlar Kano'da ve Kano'ya kıyasla daha geleneksel yöntemlere bağlı kalan Borno'daki hattatlar tarafından yazılmıştır. Böylece yeni kitap basım teknolojilerinin kadim yazım ve kaligrafik sanatları beslediği paradoksal bir durum ortaya çıkmıştır.

Sonuç olarak, bu derleme İslami gelenekte matbaanın geç kalmışlığı söyleminin dayanaksız, anakronik ve Avrupa-merkezci bir söylem olduğunu çeşitli şekilsel, faili ve kültürel geçişkenlikler üzerinden göstermeye çalışmaktadır. İlk bölümde Osmanlı ve Mısır üzerinden matbaaya yönelik tereddütler tartışılırken ikinci bölümde Etiyopya, Hindistan, Malezya, Senegal ve Nijerya üzerinden elyazması ile matbaa kültürleri arasındaki geçişkenlikler tartışılmıştır. Bu iki bölüm birbirini beslemekle birlikte hem coğrafi bölümler hem de meselelerin büyüklüğü açısından acaba bu makaleler tek kitapta toplanmak yerine farklı iki kitap olarak mı basılmalıydı sorusunu gündeme getirmektedir. Ayrıca, İslami gelenekte matbaanın etkisini, fonksiyonunu ve kültürel dinamiklerini tartışmak üzere fazlasıyla önemi haiz olan İran deneyimi bu derlemenin önemli eksikliklerinden biri olarak görünmektedir. Kitabın bir diğer eksikliği ise matbu kültürün tüketim tarafı yani okurların alışkanlıkları, pratikleri ve metin alımlama süreçlerinde matbu üretimle birlikte yaşanan değişimler ya da ortak kalan tarafların es geçilmesidir. Nemeth'in okurların estetik kaygılarıyla ilgili makalesinde, Holger Warnk'ın *Cermin Mata* gazetesi hakkındaki makalesinde ya da Scott Reese'in "The Ink of Excellence" makalesinde matbu popüler neşriyat üzerinden zaman zaman değinilmesine rağmen böyle bir derlemede münferit olarak okur ve okuma tarafını ele alan bir çalışma olması beklenirdi. Yine de bu derlemenin İslami deneyimdeki farklı dinamikleri ve geniş bir coğrafyada farklı kültürleri ele alarak matbaa çalışmalarına çok önemli bir katkı yaptığı muhakkaktır.